

Соціально-економічна інтерпретація пізньопалеолітичних жител та поселень

М. І. Гладких

На підставі археологічних джерел пізнього палеоліту на території Української РСР досліджуються питання реконструкції соціальної структури мешканців поселення та окремого житла, форм власності, розподілу продуктів, закономірності формування археологічної культури.

Соціально-економічна інтерпретація археологічних джерел має три аспекти: палеоекономічний, соціальний, демографічний¹. Більшість дослідників наводять приблизні дані щодо кількості мешканців пізньопалеолітичних поселень (від 25—50 до 100 осіб), їх статево-вікової та господарчої структури (близько 1/3 складу общини — діти, 1/3 — мисливці, що постачали основний продукт споживання, 1/3 зайнятих домогосподарюванням та доглядом за дітьми), чисельності мисливців-постачальників (10—20, мінімум 4—6 чол.), середньої тривалості життя (20—25 р.) *, існування тривалих поселень мисливців-збирачів (20—25 років).

Палеоекономічні моделі функціонування общин мисливців-збирачів створюються, виходячи з відомостей про: природне оточення общини палеолітичного часу (своєрідний прильодовиковий тундролісостеп та перигляціальний степ); репродуктивні можливості тварин пізнього плейстоценового ландшафту (приблизно 2400 кг біомаси на кв. км); кількість забитих тварин та їх товарну масу (мамонт — 1000 кг, зубр — 250 кг, кінь — 200 кг, північний олень — 100 кг); середньодобову норму споживання м'ясної їжі в мисливських суспільствах (600—1000 г на людину). Такі моделі дозволяють визначити розміри господарської території окремого поселення (радіус 20—25, до 50 км), середню густоту населення (одна людина на 3 кв. км) та приблизну чисельність пізньопалеолітичного населення на всій території України (близько 20 тис. чол.).

Слід, однак, застерегти щодо магічної властивості абсолютних цифр викликати у читача почуття цілковитої довіри до них. Наведені дані мають досить орієнтовний оцінний характер. У літературі вже неодноразово піддавалась сумніву вірогідність підрахунків чисельності мешканців поселень за числом жител та вогнищ, що збереглися, а також кількості та складу забитих тварин за виявленими остеологічними рештками. Важко також визначити репродуктивні можливості реконструйованого плейстоценового ландшафту. До того ж, етнографічне вивчення конкретних суспільств в умовах первісного ладу свідчить про те, що економіко-демографічна модель первісного суспільства була надзвичайно гнучкою та істотно змінювалась залежно від економічних та соціальних обставин².

Загальні оцінки соціальної структури суспільства пізньопалеолітичного часу зводяться до того, що пізньопалеолітична людина жила в умовах початкового розвитку родового ладу. Ймовірно, що він мав

¹ Бибиков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА.— 1969.— № 4.— С. 5—22; Бибиков С. Н. Эпоха палеолита // История Украинской ССР (в десяти томах). Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь.— К., 1981.— С. 22—44; Пидопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине.— К., 1969.— 164 с.; Григорьев Г. П. Верхний палеолит // МИА.— 1970.— № 166.— С. 43—63; Массон В. М. Экономика и социальная структура древних обществ.— Л., 1976.— 192 с.; Шнирельман В. А. Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины.— М., 1986.— С. 427—489.

* З урахуванням високої дитячої смертності.

² Шнирельман В. А. Демографические и этнокультурные процессы...— С. 427—444.

форму найпростішої дуально-родової організації. Груповий шлюб, властивий цій організації, зумовлював також групову систему родинних відносин³. Водночас груповий шлюб міг реалізуватися в різних конкретних формах, зокрема у формі більш-менш сталої індивідуальної сім'ї з різними рівнями соціальних та генетико-біологічних родинних відносин⁴.

Реконструкція індивідуальної сім'ї епохи пізнього палеоліту (вважаємо, що поняття «парна сім'я» та «мала сім'я» є менш вдалим) — одне з основних положень сучасних уявлень про палеолітичне суспільство⁵. Вона дала можливість перейти від аналізу первісного колективу в цілому (родова община як одна із складових групового шлюбу)⁶ до розгляду його складових частин та їх взаємодії.

Велику роль у вирішенні цих питань відіграють матеріали повністю досліджених палеолітичних поселень. На Україні це Мізин, Радомишль, Добранічівка. Досліджена також значна частина площі Межиріцького, Молодовського та інших пам'яток. Ці розкопки дали можливість визначити складові частини пізньопалеолітичного поселення у вигляді господарсько-побутових комплексів, поставити питання про вивчення структури поселення.

Перше вивчення господарсько-побутових комплексів провадилось на базі Мізинського поселення. Їх роль як структурних елементів поселення повною мірою була унаочнена дослідженнями Добранічівського поселення, в якому такі комплекси розташовані відокремлено, на відстані 16—25 м один від одного. Добранічівка засвідчує, що господарське та соціальне функціонування палеолітичного поселення як єдиного цілого на пізньому етапі його розвитку стає конкретною сукупністю більш дрібних комплексів, центром яких є житло. Мешканцям окремого житла належать конкретні вогнища, виробничі центри, ямисховища⁷. Таке розуміння пізньопалеолітичного поселення значно збагачує джерелознавчу базу вивчення пізньопалеолітичного суспільства, дозволяє по-новому інтерпретувати певні сторони його життя.

Територіальна відокремленість господарсько-побутових комплексів свідчить про відносну самостійність певних частин первісної общини, відособленість їх господарства в межах колективу поселення. Найімовірніше, що на цьому етапі розвитку відокремлювалась лише сфера домашнього господарства, не змінюючи громадського характеру добування продуктів харчування, передусім, полювання на великих стадних тварин. Останнє вимагало спільних зусиль усього населення, принаймні чоловіків. Таким чином, на прикладі Добранічівського поселення можна стверджувати, що наприкінці пізнього палеоліту закінчилась стадія «громадського» домашнього господарства, воно розпалося на більш дрібні складові частини. Згадаймо також і відкриття першого, безумовно, пізньопалеолітичного могильника в Сунгірі. Все це дає підставу для висновку: суспільство кінця пізньопалеолітичного часу набуває рис, що свідчать про його порівняно високий рівень виробничого та суспільного розвитку.

Підставою для реконструкції індивідуальної сім'ї в палеоліті послужило встановлення фактів існування на поселеннях «малих» жител, кількох вогнищ у «великих» житлах та за їх межами, а також відокремлення господарсько-побутових комплексів у структурі посе-

³ Семенов Ю. И. Завершение становления человеческого общества и возникновение первобытной родовой общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины.— М., 1986.— С. 106.

⁴ Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи.— М., 1974.— С. 36—40.

⁵ Шовкопляс І. Г. До питання про характер жител пізнього палеоліту // Вісник АН УРСР.— 1958.— № 2.— С. 49; Григорьев Г. П. Начало верхнего палеолита и возникновение *Homo sapiens* в Европе и на Ближнем Востоке: Автор. дис. ... канд. истор. наук.— Л., 1965.— С. 15.

⁶ Косвен М. О. Очерки истории первобытной культуры.— М., 1957.— С. 119—124; Золотарев А. М. Родовой строй и первобытная мифология.— М., 1964.— С. 285—291.

⁷ Шовкопляс І. Г. Исследование Добраничевской стоянки // АИУ.— К., 1968.— Вып. II.— С. 81.

лень. Аналогічний спосіб життя ведуть сучасні народи, що живуть в умовах первіснообщинного ладу. Вони мають індивідуальну сім'ю (у формі парної), окреме мале житло або певну частину великого житла з окремим вогнищем для приготування їжі⁸. Проте подібні аналогії слід проводити обережно⁹, оскільки, по-перше, наявність малих жител та кількох вогнищ у великих ще не свідчить, що ці житла і вогнища належали саме індивідуальній сім'ї, а не будь-якій іншій соціальній групі (статеві-віковій тощо). По-друге, малі житла для палеоліту не універсальне явище. Крім них ще відомі як великі довгі житла й так звані житлові майданчики, так і вкрай малі житлові камери типу землянок по межі житлового майданчика Костьонок 1, у яких сім'я аж ніяк не могла розміститися. Найімовірніше, що вони правила індивідуальними сховищами.

Крім того, іноді поруч з малими житлами, що призначались начебто для однієї сім'ї, зустрічаються кілька зовнішніх вогнищ (у Добраничівці по два). Немає сталого співвідношення і між кількістю вогнищ всередині жител та зовні. Отже, теза про взаємозалежність кількості жител і кількості внутрішніх та зовнішніх вогнищ не підтверджується, що утруднює визначення кількості сімей на поселенні. Треба також враховувати, що різні типи жител ще не відбивають безпосередньо форму соціальних відносин. Так, у рибальського населення автохтонів Далекого Сходу існували водночас зимові напівземлянки і наземні житла з нарами, що обігрівалися від димаря; літні житла на палях та сезонні у вигляді куренів різних конструкцій тощо¹⁰. Якби такі поселення відкрили археологи, перед ними постала б строката картина співіснування різнотипових жител з незрозумілими соціальними характеристиками. Таким чином, етнографічні джерела не є достатньо переконливими аргументами для реконструкції індивідуальної сім'ї в палеоліті, доки ця реконструкція не буде обґрунтована прямими відомостями з боку археології.

Пошук таких матеріалів не безнадійний. Широкі можливості гут відкриває дослідження поселень сучасних народів з індивідуальною сім'єю, що живуть або ще недавно жили за умов первіснообщинного ладу. Розкопки їх вже почалися, наприклад, в ескімосів, коряків та ін.¹¹ У перспективі вони мають внести істотний вклад у справу вдосконалення методики історичної інтерпретації археологічних джерел. На жаль, рівень фіксації культурного шару під час таких розкопок (принаймні публікації на цю тему) нижчий, ніж при дослідженні пам'яток палеоліту, і все ж певні паралелі між ними простежуються. Це стосується передусім планіметричної структури поселень та господарсько-побутових комплексів. Саме наявність у межах палеолітичних поселень таких комплексів свідчить про сталу соціальну структуру суспільства палеолітичного часу та високий рівень його розвитку. Разом з тим, «мале» житло не слід вилучати із структури таких комплексів. Тому здається методично більш доцільним починати розгляд питання про структуру первісної общини палеолітичної доби з оцінки соціального еквіваленту господарсько-побутового комплексу в цілому, а не малого житла. При цьому не зайве згадати класичне описання первісного суспільства, наведене Л. Морганом: «Походження комунізму до-

⁸ Биби́ков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического ... — С. 5—22; Биби́ков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта.— К., 1981.— С. 36—38; Григорьев Г. П. Восстановление общественного строя палеолитических охотников и собирателей // Охотники, собиратели, рыболовы.— Л., 1972.— С. 11—25.

⁹ Деякі аргументи проти реконструкції парної сім'ї в палеолітичний час наводяться Ю. І. Семеновим. Див.: Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи.— С. 189—193.

¹⁰ Таксами Ч. М. Проблема взаимосвязи природы и общества (по материалам этнографии коренного населения Тихоокеанского побережья СССР) // Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ.— Л., 1984.— С. 176.

¹¹ Арутюнов С. А., Сергеев Д. А. Древние культуры азиатских эскимосов (Уэленский могильник).— М., 1969; Васильевский Р. С. Происхождение и древняя культура коряков.— М., 1971.

машнього життя слід шукати в потребах сім'ї, яка аж до пізніших періодів варварства була надто слабкою організацією, щоб боротися за існування власними силами... Де б не встановилося панування родової організації, ми бачимо, як правило, що окремі сім'ї, зв'язані між собою близькими родинними стосунками, об'єднуються в спільні домогосподарства і спільно нагромаджують продукти харчування... Ці сім'ї будували общинні будинки, за розмірами достатні для кількох сімей, і можна вважати загальним явищем, що на всіх теренях Америки туземного періоду люди жили не окремими сім'ями в окремих будинках, а великими багатосімейними господарствами. Спільність продовольчих запасів була обмежена одним домогосподарством, але закон гостинності спонукав і до більш широкого зрівняння джерел існування. Комунізм домашнього життя значною мірою визначався життєвими умовами індіанських племен. Він походив від усього їх життєвого ладу та обумовлював загальний характер житлової архітектури»¹².

Що ж це за «багатосімейні домогосподарства», які були одиницею домашньо-господарської діяльності, відносно автономним компонентом общини? Ще раз зауважимо, що господарською одиницею виступає не індивідуальна сім'я, а їх сукупність*. З усіх вивчених сьогодні соціальних угруповань первісного суспільства такому багатосімейному домогосподарству найкраще відповідає родья, виділена Ю. І. Семеновим¹³. Вона об'єднувала рідних сестер з дітьми та їхніх братів. Індивідуальна сім'я в умовах матрілокального шлюбу в пізньому палеоліті вже могла існувати, однак не вона була господарською одиницею. Якщо індивідуальна сім'я існувала, то їй могло належати житло з найменшим житловим простором. Ймовірно також припущення, що таке житло правило індивідуальним помешканням для окремих членів общини. Воно могло належати окремим заміжнім жінкам, що не мали сестер (родья в її найменшому обсязі). Таким чином, процес відокремлення господарсько-побутового комплексу в межах палеолітичного поселення відбиває зростання домашньо-господарської самостійності родья, а не індивідуальної сім'ї.

Структура ранньої первісної общини ще мало досліджена. Зіставлення родья з господарсько-побутовим комплексом носить так само гіпотетичний характер, як і зіставлення з ним індивідуальної сім'ї. Однак запропонований варіант уявляється нам не тільки альтернативним, але й більш вірогідним з огляду на загальні закономірності розвитку первісного суспільства.

Перехід від родейного принципу ведення домашнього господарства до сімейного міг статися на етапі переходу до мезоліту, коли в умовах кризи палеолітичного мисливського господарства зростає роль індивідуального мисливства, що об'єктивно повинно було привести до зміни принципів розподілу продуктів мисливства.

Розподіл продуктів тісно пов'язаний з формою власності та її об'єктами. Розвиток форм власності є основою розвитку економічних відносин. Їх реконструкція потребує особливої методичної досконалості. Дехто з дослідників, виходячи із загальних уявлень про колективну власність первісного колективу, реконструюють поширення власності на певну територію, починаючи з раннього палеоліту. Під загальну рубрику первіснообщинної власності підводиться досить широке коло явищ: «...природні багатства території, залюдненої тим чи іншим об'єднанням: мисливські угіддя та ділянки з особливо значними скупченнями тварин (водопої, солонці, маршрути кочування), пункти, зручні для

¹² Морган Л. Дома и домашняя жизнь американских туземцев.— Л., 1934.— С. 42.

* Залучення прикладу з життя індіанського населення Північної Америки при розгляді палеолітичного суспільства може зустріти заперечення внаслідок вищого рівня його розвитку. Але якщо і в більш розвинутому індіанському суспільстві індивідуальні сім'ї не були економічно самостійними одиницями, а об'єднувались у домогосподарства, то тим неправомірніше припускати їх самостійність у палеолітичну добу.

¹³ Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи.— С. 204—209.

облогового мисливства, території, багаті рослинною їжею, скельні сховища, нагромадження рослинної та м'ясної їжі, а також сировини»¹⁴. У цьому переліку не розчленовано два істотних компоненти — природні багатства та територія, на якій вони розташовані. Переважає територіальний підхід,— по суті, стверджується наявність власності на територію. При цьому залишається поза увагою, що «реальним об'єктом власності виступають ті елементи, сторони природи, які залучені до процесу праці, справді привласнюються процесом виробництва, опосередковуються процесом виробництва»¹⁵. Виходячи з цього, треба мати на увазі, що зміст, обсяг власності на територію змінюється впродовж часу. «Економічний зміст розподілу землі у тих племен, головним заняттям яких є мисливство та збиральництво, полягає в розподілі саме тварин та рослин»¹⁶. Але і таке розуміння колективної власності врівнісних мисливців-збирачів не буде повним, коли не враховувати фактор часу. Формування уявлень про власність на рослинний і тваринний світ певної території можливе тільки за умови тривалого проживання на цій території, осілого характеру ведення господарства. Постійні поселення мисливців характерні саме для пізнього палеоліту, зокрема у прильодовиковій зоні, заселеній мисливцями на мамонтів. Саме у мисливців могли сформуватись такі уявлення про власність на тваринні та рослинні багатства території, на якій вони мешкали. Для тих районів або хронологічних періодів, де осілість не доведена і де треба передбачати можливим рухливий або напіврухливий спосіб ведення господарства, можна говорити, очевидно, про власність тільки на тих тварин і такі рослини, які були безпосередньо здобиччю. Решта — потенціально здобич для всіх — природні багатства, не позначені печаткою власності.

Таким чином, процес відокремлення господарства побутових комплексів палеолітичного поселення свідчить не тільки про формування відносно автономної родії в домогосподарській діяльності, але й про зміни характеру розподілу продуктів колективного виробництва в домогосподарській общині. Якщо на поселенні Радомишль початкової доби пізнього палеоліту існував один великий виробничий центр, навколо якого об'єднувались житла, то на поселенні другої половини пізнього палеоліту (Добранічівка) кожне відокремлено розташоване житло мало свої виробничі центри та свої господарські ями, а це з певністю засвідчує еволюцію від громадської домогосподарської діяльності до родинної. Цей процес добре корелюється з розвитком системи розподілу в первісному колективі, з переходом від розбірного принципу розподілу до подільного¹⁷.

При розбірному розподілі продукти мисливства та збиральництва споживались безпосередньо в колективній формі: кожен член общини міг взяти частину суспільного продукту, який рівною мірою належав усім членам общини.

При подільному розподілі продукція мисливства та збиральництва спочатку розподілялась між домогосподарствами поселення і вже потім споживалась членами відокремлених господарсько-побутових комплексів. Як і при визначенні об'єкта колективної власності мисливців-збирачів, так і при розгляді подільного розподілу продуктів мисливства та збиральництва деякі дослідники дещо модернізують картину такого розподілу. Так, С. М. Бібіков писав: «Розподілялись продукти колективної праці за сім'ями, згідно з потребами сім'ї та відповідно до її участі в суспільній праці»¹⁸. Доля участі в суспільній праці окремих

¹⁴ Любин В. П. Нижний палеолит // МИА.— 1970.— № 166.— С. 40.

¹⁵ Хрустов Г. Ф. К вопросу об отношениях собственности в первобытном обществе // СЭ.— 1959.— № 6.— С. 30.

¹⁶ Там же.— С. 31.

¹⁷ Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи.— С. 108—111; Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государств.— М., 1976.— С. 24—32.

¹⁸ Бибилов С. Н. Эпоха палеолита.— С. 42.

членів общини або окремих сімей у кожному конкретному випадку розподілу в первісному суспільстві не враховувалася, оскільки розподіл однаково забезпечував усіх членів общини¹⁹, тобто кожен отримував свою частку не пропорціонально внеску в суспільно корисну працю, а відповідно до біологічних потреб та суспільних інтересів забезпечення життєдіяльності колективу. Останнє найвиразніше проявлялося в екстремальних ситуаціях голоду, коли вирішувалась проблема, кому жити, кому вмерти.

Аналіз фауністичних решток в окремих господарсько-побутових комплексах дає наочну картину характеру розподілу здобичі між мешканцями окремих жител. Відносна легкість конструкції другого та третього жител Добранічівського поселення, порівняно з першим та четвертим, при врахуванні наявного запасу кісток в ямах біля них, свідчить про те, що зміцнення жител та обкладання їх кістками здійснювалось не поступово, в міру появи будівельного матеріалу, а лише після нагромадження певного запасу кісток. Можливо, що кістки накопичувалися не лише для укріплення або перебудови старих жител, але й для будівництва нових, коли зростала кількість мешканців поселення. Так чи інакше, запас кісток, що містився в ямах кожного господарсько-побутового комплексу окремо, ймовірно, не вважався достатнім і його нагромадження продовжувалось. Разом з тим очевидно, що кісток у всіх ямах поселення було досить для будівництва нового житла або повної перебудови одного із старих, щоб надати йому стаціонарної конструкції²⁰. І те, що кістки не були використані таким чином, свідчить про перебування їх у власності окремих господарсько-побутових колективів. Належність частини ям поселення мешканцям певних жител підтверджує територіальна відокремленість господарсько-побутових комплексів.

Однак не слід забувати про колективний (общинний або родовий) характер власності в первісному суспільстві, про природність перерозподілу продуктів і майна, якщо в них виникала потреба з боку будь-якого члена первісного колективу. Як зазначає Л. Морган, спільного складу продовольства для всього селища не існувало. Запаси накопичували окремі господарства, але в разі потреби за законом гостинності запасами односельців користувалися на взаємній підставі²¹. Отже, говорячи про право власності мешканців окремих жител на запаси біля них, слід мати на увазі, що в кожному конкретному випадку наявність такої власності можна пояснювати тільки тим, що не було гострої потреби в її перерозподілі.

Про відносний характер права на продукти особистого користування свідчить і той факт, що розвиток господарсько-побутового комплексу не завжди відбувався шляхом відокремлення жител разом з господарськими ямами, як у Подніпров'ї. Другий (гмелинський) шлях розвитку господарсько-побутового комплексу допускав територіальну відокремленість жител від господарських ям. Усі ями поселення концентрувалися на одній території, що, зокрема, спостерігається на деяких стародавніх коряцьких поселеннях.

Основним джерелом накопичення кісток, звичайно ж, була розподілена мисливська здобич. Принцип розподілу конкретизувати важко. Найвірогідніше, він був рівномірним, оскільки в усіх ямах траплялися невідсортовані (різноманітні) частини скелету. Вирішальне слово тут мають сказати палеонтологи, з'ясувавши поширення на площі поселення кісток одного і того ж скелету. Зараз можна лише відзначити, що в повністю досліджених ямах Добранічівських поселень виявлено кістки різних тварин. Так, у ямі № 1 на 10 нижніх щелеп мамонта трапилось 15 лопаток та 8 тазових кісток, на 7 плечових кісток — 5 ліктьових та 2 променеві, на 7 стегнових — 6 великих та одна мала гомілко-

¹⁹ Хрустов Г. Ф. Указ. соч.— С. 25.

²⁰ Про розподіл палеолітичних жител на тимчасові та стаціонарні див.: Лидопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища ... — С. 16, 17.

²¹ Морган Л. Указ. соч.— С. 44.

вих. Аналогічна картина спостерігалася також у ямі № 7, де, наприклад, на 5 стегових кісток прийшлося тільки 2 великі гомілкові та одна мала гомілкова. Такий характер розподілу зрештою зрівнював матеріальне забезпечення мешканців окремих господарсько-побутових комплексів, що виключало можливість економічної та соціальної нерівності, створення передумов для економічної залежності та примусу.

Однак висловлюються і протилежні думки. Так, О. Соффер, виходячи з наших спільних польових досліджень та загального масиву джерел, припускає можливість появи в пізньому палеоліті економічної і соціальної диференціації, що дозволяла, зокрема, регулювати зусилля колективу при будівництві монументальних споруд з кісток мамонта²². За приклад дослідниця наводить перше межирицьке житло, на зовнішню обкладку якого використані відбірні нижні щелепи мамонтів. Але, як свідчить наведене вище, економічна диференціація та відповідні економічні важелі примусу до певної праці у первісному суспільстві неможливі, хоч «соціальна диференціація» в широкому розумінні існувала. На нашу думку, це поняття краще характеризує термін «суспільна диференціація», який відбиває власне індивідуальну неоднорідність членів первісної общини. У невеликому первісному колективі, природньо, виділялись люди з певними особистими здібностями — вдалі мисливці, досвідчені майстри по каменю та кістці, лідери, знавці лікування, пам'ятливі зберігачі давніх переказів тощо. Вони становили природний авангард соціального організму, не користуючись будь-якими перевагами. Так, вдалі мисливці, маючи незаперечний авторитет і повагу серед одноплемінників, не брали участі в розподілі своєї здобичі і не претендували на крашу її частину²³. Таким чином, механізм урегулювання суспільної праці, в тому числі і при будівництві монументальних споруд із відсортованих кісток мамонтів, не можна пояснити економічними важелями, економічним становищем певних членів первісної общини. Рушійні мотиви зведення нестандартних архітектурних споруд треба шукати у сфері світогляду та естетичних смаків.

Характер стосунків між членами общини краще розкривається на фоні міжобщинних відносин населення палеолітичного часу в межах локальних варіантів матеріальної культури — культур та областей. Територія поширення археологічної культури (100—250 км у перетині) звичайно сприймається як район мешкання ендегамного племені, що його складали екзогамні родові общини. Механізм формування племінної структури визначається неоднозначно. Можливо, вона виникла в результаті сталих міжобщинних контактів²⁴, а, можливо, є наслідком розпаду общин, що розрослися²⁵. Разом з тим не всі дослідники вважають за можливе реконструювати у пізньому палеоліті племена, оскільки виникнення екзогамії ще не обов'язково мало призводити до їх формування. На думку О. О. Формозова, в цей час існували широкі екзогамні зв'язки типу шлюбних класів австралійців, у межах яких формувалась єдність матеріальної культури етнокультурних областей. Племінні утворення виникли під час переходу від пізнього палеоліту до мезоліту, коли в умовах кризи пізньопалеолітичного мисливського господарства відбулося роздрібнення відносно великих пізньопалеолітичних общин, що вели напівосілий та осілий спосіб життя із загінним мисливством. Дочірні общини менших розмірів переходили до рухливого способу життя на основі індивідуального мисливства. Групи споріднених общин, що зберігали між собою зв'язки, утворювали племена²⁶.

²² Gladkih M., Kornietz N., Soffer O. Mammoth-Bone Dwellings of the Russian Plain // Scientific American.— November, 1984.— Vol. 251.— № 5.— P. 175.

²³ Симченко Ю. Б. Культура охотников на оленей Северной Евразии.— М., 1976.— С. 191.

²⁴ Григорьев Г. П. Верхний палеолит.— С. 59.

²⁵ Бибилов С. Н. Эпоха палеолита.— С. 44.

²⁶ Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959.— С. 46, 65, 66, 69, 70.

Діалектичну позицію в цьому питанні відстоює Л. А. Файнберг. Він вважає, що племінні утворення починають формуватися всередині етнокультурних областей за пізнього палеоліту. Для мезоліту характерна вже цілком сформована племінна структура, коли племена є етнічними спільностями²⁷. Таким чином, з'являється перспектива для періодизації розвитку племінної структури, але знову ж таки залишається відкритим питання про час переходу від дуально-родової організації до дуально-фратріальної.

Труднощі соціальної інтерпретації археологічних культур почасти пояснюються тим, що до останнього часу недостатньо враховувалася специфіка археологічних джерел. Визначаючи на карті розміщення палеолітичних поселень, угруповань однокультурних пам'яток, не слід забувати про те, що вони не відбивають одноментальної картини синхронного існування поселень, а являють собою відбиток тисячолітніх нашарувань залишків життєдіяльності первісних общин. До того ж, як правило, це випадкові добірки, зумовлені характером польових досліджень, що відбивають суму хронологічних зрізів. Тому карта розташування однокультурних археологічних пам'яток не відображає конкретну і реальну структуру взаємодії синхронних первісних общин. Вона дає узагальнені уявлення про соціальні структури. Виходячи з цього, археологічна культура може однаковою мірою відбивати життєдіяльність і племені, і однієї-двох общин, які становили систему шлюбних класів або перебували у певних дуально-родових стосунках. Інакше кажучи, за допомогою археологічних засобів поки що важко встановити племінну структуру, тоді як широкі зв'язки в межах історико-культурних областей можна реконструювати надійно.

Міжобщинні контакти, якими б широкими вони не були, можна простежити за матеріалами окремих поселень. Гарним джерелом у цьому відношенні є Добранічівське поселення, що відзначається відокремлено розташованими господарсько-побутовими комплексами, котрі забезпечують чистоту колекцій кам'яного інвентаря кожного з них. Колекція каменю Добранічівки є конкретним проявом певної археологічної культури пізнього палеоліту. Разом з тим, господарсько-побутові комплекси пам'ятки, оскільки вони відокремлені в межах поселення, відповідають вимогам однокультурних археологічних об'єктів. У них спільна територія, період, певна спорідненість матеріальної культури. Таким чином, матеріали окремих господарсько-побутових комплексів можна розглядати як самостійні, але повноцінні складові в межах колекції пам'ятки, кожна з яких досить повно відбиває своєрідність колекції в цілому. Тому типолого-статистичне порівняння інвентаря двох господарсько-побутових комплексів можна вважати рівнозначним зіставленню двох відокремлених однокультурних пам'яток, що відкриває можливість для пошуку об'єктивних критеріїв визначення археологічних культур²⁸. Але ж, як відомо, однокультурність не означає тотожності. Тож і в даному випадку індекс подібності між колекціями кам'яного інвентаря двох відокремлених господарсько-побутових комплексів Добранічівського поселення, що був підрахований за методом Д. Брейнерда та В. Робінсона²⁹, становить 132% для виробів з вторинною обробкою, 148% для нуклеусів. Таким чином, однокультурні та одночасо-

²⁷ Файнберг Л. А. Раннепервобытная община охотников, собирателей, рыболовов // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины.— М., 1986.— С. 215. ✓

²⁸ Гладких М. И. Два способа подсчета индексов сходства палеолитического каменного инвентаря // XV Научная конференция Института археологии АН УССР. Тезисы пленарных и секционных докладов.— Одесса, 1972.— С. 62—64; Гладких М. И. До методики типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря // Археологія.— 1973.— № 9.— С. 15—21; Гладких М. И. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднпалеолитических памятников // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы.— Л., 1977.— С. 137—143.

²⁹ Ковалевская В. Б., Погочев И. Б., Погочева А. П. (Кусургашева). Количественные методы оценки степени близости памятников по процентному содержанию массового материала // СА.— 1970.— № 3.— С. 26—39.

ві колекції кам'яного інвентаря виявляються далеко не тотожними (індекс подібності тотожних комплексів 200). Залежно від типології та методики підрахунків кількісне відображення відмінностей комплексів в абсолютних цифрах може змінюватись, але самі відмінності лишаються.

Відмінності кам'яного інвентаря окремих господарсько-побутових комплексів одного поселення можна пояснити не тільки зміною знарядь у процесі їх виробництва або індивідуальною майстерністю виробників. Вони можуть бути також наслідком різночасності існування комплексів у межах відносно короткого періоду існування поселення в цілому, тобто відбивати розвиток кам'яного інвентаря в часі. Зрештою, що особливо важливо для історичних реконструкцій, ці відмінності можуть пояснюватись екзогамними традиціями шлюбу³⁰, привнесенням іншої, хоча і близької технічної традиції мешканцями поселення, що переселилися з інших общин. Незалежно від того, виникла екзогамна система в результаті об'єднання різних родів, чи сегментації одного, відносна відокремленість екзогамних колективів сприяла виникненню техніко-типологічних відмінностей між ними внаслідок прогресу техніки всередині кожної первісної общини. Разом з тим ці відмінності нівелювалися завдяки постійному обміну працездатним населенням між общинами. У боротьбі цих протилежних тенденцій і народжувався конкретний тип кам'яної індустрії, конкретна археологічна культура та історико-культурна область.

М. И. Гладких

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ЖИЛИЩ И ПОСЕЛЕНИЙ

Социально-экономическая интерпретация позднепалеолитических жилищ и поселений основана на развитии хозяйственно-бытового комплекса как структурного компонента поселения, что позволяет обосновать переход от разборного к дележному принципу распределения продуктов в рамках первобытной общины.

Сопоставление «наименьшего жилого пространства» для индивидуальной семьи, которая, вероятно, существовала в позднепалеолитическое время, с размерами жилищ позволяет предположить, что жилище занимала группа, превышавшая по составу количество членов индивидуальной семьи. Возможно, это была родья.

Объектом собственности первобытной общины являлась, очевидно, не занимаемая ею территория, а те составляющие окружающей среды, которые вовлекались в хозяйственный оборот.

Изучение археологических культур как отражения первобытного социального организма свидетельствует о противоречивости процесса их формирования. С одной стороны, благодаря изменчивости изделий в процессе их производства, культура развивается внутри каждой общины, с другой — обмен дееспособным населением в результате брачных межобщинных контактов приводит к нивелировке изменчивости.

М. I. Gladkikh

SOCIAL-ECONOMIC INTERPRETATION OF LATE PALAEOЛИTHIC DWELLINGS AND SETTLEMENTS

Social-economical interpretation of late Palaeolithic dwellings and settlements is based on development of economical-home complex as a structural component of settlements, which permits substantiating a transition from the taking to dividing principle of the products distribution in the frames of primitive community.

Comparison of the "least dwelling place" for the individual family which probably

³⁰ *Гладких М. И.* Крем'яний інвентар Добранічівської стоянки // АДУ 1969.— К., 1972.— Вип. IV.— С. 23; *Бібіков С. М.* Перспективні теоретичні розробки в радянській археології // Вісник АН УРСР.— 1973.— № 4.— С. 32—34.

existed in the late Palaeolithic time with sizes of dwelling permits supposing that the dwelling was occupied by a group exceeding the number of the members of the individual family. Probably they were *rodya*.

Property of the ancient community embraced probably not the territory they occupied but those components of the environment which were involved into the economic cycle.

Study of archaeological cultures as reflection of the ancient social organism evidences for contradictoriness of the process of their formation. On the one hand, due to the variability of articles in the process of their production culture developed inside each of the community; on the other — exchange of able-bodied population as a result of marriage intercommunity contacts leads to levelling of the variability.

Одержано 28.09.88.

Громадсько-політичні функції епіністичного храму Аполлона в Ольвії

А. С. Русяєва

На основі різних джерел і зіставлень з аналогічними пам'ятками давньої Греції в статті розкривається значення храму головного покровителя Ольвії Аполлона Дельфінія, що традиційно називався Дельфініоном. У ньому зберігались державні декрети і влаштовувались громадські прийоми, куди запрошувались почесні громадяни, послы та купці. Особливо в період економічної кризи (II ст. до н. е.) святилище Аполлона було не лише релігійним, але й культурно-політичним центром, де захищались права почесних громадян.

У громадському та політичному житті Ольвійського полісу, від виникнення до розгрому гетами, важливе значення належало культу Аполлона Дельфінія. Але серед значної кількості епіграфічних пам'яток догетського періоду відомо лише два фрагменти написів II ст., де прямо говориться про святилище (храм) Аполлона — $\Theta\text{O IEPON TOY AΠOΛΛΩ\text{N}O\text{C}$ (НО, 35, 36). Це єдине писемне свідчення про існування в місті святилища названого бога.

Через погану збереженість фрагментів деякі моменти у згаданих вище написах до цього часу не викликали належної уваги. Дослідниками лише відзначалося, що в них уперше засвідчено існування храму Аполлона в Ольвії¹.

Разом з тим поглиблене вивчення їх змісту має важливе значення для розуміння ролі культу Аполлона в період кризи і місця його святилища в державному житті міста.

При дослідженні документів у першу чергу слід ще раз зупинитись на їх змісті. Написи знайдені в різних місцях Ольвії: один (НО, 35) — на центральному теменосі між храмами Зевса і Аполлона Дельфінія в 1951 р., другий (НО, 36) — випадково на розкопі НГФ у 1947 р. Їх часткова реконструкція і тлумачення, здійснені О. І. Леві і підтримані іншими дослідниками, не викликають заперечень².

Обидва написи є заключними частинами почесних декретів — практично либів постанов (псефізма) про нагороду. У першому, який кра-

¹ *Леві Е. И.* Две ольвийские надписи с упоминанием храма Аполлона // КСИА АН СССР.—1963.—Вып. 95.—С. 7—9; НО, 35, 36; REG, 1956.—LXIX, № 350; *Graf F.* Apollon Delfinios // Museum Helveticum.—1979.—Année 36.—S. 8; *Леві Е. И.* Ольвия. Город эпохи эллинизма.—Л., 1985.—С. 88.

² REG, 1956.—LXIX, № 350; *Graf F.* Op. cit.—S. 8; *Яйленко В. П.* Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного Причерноморья как исторический и лингвистический источник.—М., 1985.—С. 225.